

Rolandas KREGŽDYS

Vilniaus universitetas

DĖL LIE. *āmas*

Lietuvių daiktavardis *āmas* ‘1. žadas, balsas; 2. šuo (ppr. vaikų kalboje)’ (LKŽ I 96; I² 117; Znavykyų šnektos žodynas, Vilnius, 2003, 34) iki šiol nėra plačiau nagrinėtas, neaiški ir jo kilmė. K. Būgos nuomone, šis žodis gali būti siejamas su veiksmažodžiu lie. *āmalioti* ‘niekus tauzyti’ (Būga RR III 432), kurio kilmės mokslininkas nenagrinėjo, o tik nurodė į bendrašaknį veiksmažodį *āmelėti*¹ (Op. cit. 436). E. Fraenkeli žodyne nei *āmas*, nei *āmalioti* ar *āmelėti* resp. *ōmelėti* nėra. K. Būga skyrė tris lie. *āmas* reikšmes, tačiau tik antrąją nusakė kaip ‘šneka, sąmonė; žadas’ (atitinka LKŽ 1-ąją reikšmę), o kitos dvi liko nepaaiškintos, tik pažymėtos klaustukais ir pailiustruotos pavyzdžiais (Op. cit. 433). Klaustukas prie pirmosios reikšmės, matyt, yra perimtas iš F. Kuršaičio [K], pateikęs jam nežinomo žodžio vartosenos pavyzdį iš J. Brodovskio, bene pirmą kartą paminėjusio aptariamą daiktavardį, žodyno: [amas? amas ama, o pati ama wiŕi Būnes loja]. Ši reikšmė LKŽ nusakyta kaip ‘šuo (ppr. vaikų kalboje)’. Klaustuku Būgos pažymėtą trečiąją reikšmę A. Kuršaitis, skyręs dvi *āmas* reikšmes, įvardijo kaip ‘2. keikimas, plūdimas, kivirčas’. Ši reikšmė iliustruojama vieninteliu frazeologiniu junginiu *nēr to namo, kad (kur) ne butų āmo* (KŽ I 34), turbūt perimtu iš Būgos (užrašytas pietų aukštaičių plote). LKŽ, matyt, abejodamas tokia reikšme, minimą frazeologinį junginį pateikė prie pirmosios reikšmės, t.y. ‘žadas, balsas’, kuri iš esmės sutampa su KŽ skiriama pirmąja reikšme ‘žadas; gebėjimas šnekėti; šneka’. Taigi tiek LKŽ, tiek KŽ skiria dvi lie. *āmas* reikšmes: pirmoji apibrėžta, galima sakyti, vienodai, o antroji skiriasi (LKŽ tai ‘šuo’, o KŽ – ‘keikimas, plūdimas, kivirčas’). Visuose „Dabartinės lietuvių kalbos žodyno“ leidimuose *āmas* teikiamas tik reikšme ‘žadas, balsas’, tačiau žodžio vartojimo charakteristika pirmajame leidime ir vėlesniuose skiriasi: DŽ¹ tai šnekamosios kalbos žodis, o DŽ²⁻⁴ jį traktuoja kaip plačiau vartojamą vakarų aukštaičių plote.

VDU Kompiuterinės lingvistikos centro dabartinės lietuvių kalbos tekstyne (<http://donelaitis.vdu.lt>) pateikiami pavyzdžiai patvirtina tik pirmosios *āmas* reikšmės (DŽ – ir vienintelės), t.y. ‘žadas, balsas’, vartojimą ir dabartinėje lietuvių kalboje (reikšmių ‘šuo’ ir ‘keikimas, plūdimas, kivirčas’ nerasta), pvz.: <...> *ji paporina*

¹ Pastarasis veiksmažodis, kaip senokai įrodė J. Klimavičius (žr. LKK XII 189 t.), yra klaidingai transponuotas – turi būti *ōmelėti* ‘myluoti, glamonėti, lepinti (apie vaikus)’; jį pažįsta dalis uteniškių (Vžns, Sdk, Ds, Lel, Užp ir kt., plg. LKŽ VIII 1003).

tokių istorijų <...> kad **amo** netenki klausydamasis; Kai ji <...> atsigręžė į plyšio pusę, Gustas neteko **amo** – tai buvo ne mokytoja, o Marija! <...> teatro žvaigždė Panevėžyje pastatys tokią O'Nilo 'Ilgos dienos kelionę į naktį', kad neteksi **amo** ir nuovokos; <...> per visus septynerius metus 'Š. A.' nebuvo praradęs šio **amo**. Tuo laikraštis yra ypatingas <...> Tačiau būta periodų, kai jį (tajį amą) imdavo lyg ir gožti kiti balsai; <...> sėkla apačioje, gyvata pilve, jausmai bei išgyvenimai širdyje, žadas arba **amas** kakle <...>.

Lie. *āmas* reikšme 'šuo (ppr. vaikų kalboje)', ne vieną kartą užfiksuotas ir LKŽ kartotekoje (toliau LKŽK), laikytinas onomatopėjinės kilmės žodžiu, plg. vaikų kalbos nelinksniuojamą daiktavardį *ám* (LKŽ I² 115), kilusį iš ištiktuko *ám* / *aĩ* 'šuns lojimo garsui nusakyti' (ten pat). Veiksmažodžiai lie. *āmalioti*, *āmalióti* 'kalbėti niekus, tikrai nežinant, abejojant; tauzyti' (LKŽ I² 116) bei *āmaliuoti* 'plepėti' (DūnŽ 25) irgi greičiausiai yra padaryti iš ištiktuko arba onomatopėjinės kilmės daiktavardžio, t.y. nieko verta žmonių šneka prilyginta šuns amsėjimui.

Daiktavardžiui *āmas* reikšme 'žadas, balsas' vargiai suponuotina onomatopėjinė kilmė. Be to, LKŽK bei jos papildymuose ir minėtame VDU tekстыne galima rasti ir kitokių šio žodžio reikšmių ('ūpas; jėga, jėgos, galia; sąmonė'), irgi nerodančių ryšio su ištiktukais. Štai keletas pavyzdžių iš LKŽK ir papildymų:

'ūpas': *Baisiai nukrito peštukų āmas, kai pamatė, kad mūsų daugiau* (Griškabūdis; Vinkšrupiai, Jankų valsč.); *Kad jau ėmė su tokiu amú (= amù. – R. K.) pasakoti, net seilės tyška !* (kortelėje nurodomos tokios reikšmės: 'pathosas, gaistas, žadas, įjuša, jausmas'², Jūžintai);

'jėgos, galia': *Gal kokį porą šimtų metrų pasivaręs tarp paskutiniųjų, susmukau ant pievutės atgauti amo* (P. Andriušis RR I 92).

Daug daugiau tokių pavyzdžių galima rasti minėtame VDU tekстыne:

'sąmonė': <...> *Danguolytė kaip ugnyje dega, trečia diena amo neatgauna* <...>; <...> *vėl žiojosi kažką sakyti, tačiau netekęs amo susmuko ant grindų* <...>; *Vaikinukas visą mėnesį išgulėjo be amo, o kai atsibudo, buvo viskam abejingas, nejudrus, menkai augo*;

'jėga, jėgos, galia': *Į kaimo trobelę atsitrenkia žinia: žuvo Ožys. Be amo ir be kvapo Sendzikienė lekia į Veiverius, kur ligoninės kieme sribai įjunko „šarvoti“ žuvusius partizanus; Išblyškęs ir be amo į duobę leidžiasi kareivis³; Jis lietuviškai vadinamas Sep-*

² Lie. *patōsas* 'pakilumo jausmas, entuziazmas' (LKŽ IX 626); lie. *gáistas* 'laiko tarpas, metas; būdas, santykis' (plg. fraz. lie. *vienu gáistu* 'vis; greitai, tuoj, kaip mat', LKŽ III 36).

³ Gana dažnai ir pačiam tenka girdėti ir vartoti frazeologizmus 'ūpo', 'pajėgumo' ir panašiomis reikšmėmis (Kaunas): *turėti amą* 'galėti, sugebėti, pajėgti; būti guviam, pailsėjusiam, stipriam, galingam; nuovokiam', *būti be amo* 'būti išsekusiam, pavargusiam, nusilpusiam ir pan.' Šių žodžių junginių kažkodėl nėra naujausiame didelės apimties frazeologijos žodyne (Frazeologijos žodynas, Vilnius, 2001, 60).

tyniais Šienpjoviais arba Kūlėjais. Virš jų zenite žėri Vežėjas <...> Rytuose amo neteko ir iš nasrų šviesą lieja Didysis ir Mažasis Šunys; Miestas sulaužytu stuburu <...> jis gyvas, gal kada sveiks, tačiau kolei kas jis niekaip negali atgauti amo; „Amą man atėmė, vyručiai, – nesidavė į šalį nubloškiamas Benas. – Keliai linksta, akyse – ugnis <...>“.

Iš pateiktos medžiagos matyti, kad *āmas*, be jau minėtų reikšmių ‘žadas, balsas’, ‘šuo’, gali žymėti ‘sąmonę’ (pastaroji reikšmė nurodyta Būgos, bet neišskirta kaip ypatinga, nesusijusi su kalbėjimo procesu), ‘galia, stiprumą, jėgą, jėgas’, ‘ūpą’. Pasukutinių trijų reikšmių ryšys su ‘žadu, balsu’ nesunkiai paaiškinamas, nes ‘netekti žado’ yra tolygu ‘prarasti tam tikras gyvybines galias’ (pavyzdžiai cituojami iš LKŽ XX 26): a) ‘galėjimą kalbėti’ (*Jau ji pati nebekalbėjo, be žādo buvo Krs; Ligonis žādą atkando, ėmė šnekėt Ėr t.t.*); b) ‘sąmonę’ (*Dvi dieni be žado buvo Slnt t.t.*); c) ‘balsą’ (*Prarado žādą – kaip žuvis Rk t.t.*); d) ‘kvėpavimą’ (*Tokia tvankybė, kad žadą ima kietai Jnš t.t.*) ir kt. Galima manyti, kad *āmas* ‘šuo’ ir *āmas* ‘1. žadas, balsas; 2. jėgos, galia, stiprumas, pajėgumas; sąmonė; ūpas’ yra ne daugiareikšmiai žodžiai, o homonimai. Tad į vieną leksinį lizdą žodynininkai bus suplake skirtingus žodžius – *āmas* ‘šuo’ ir daugiareikšmį daiktavardį *āmas* ‘1. žadas, balsas; 2. jėgos, galia, stiprumas, pajėgumas; 3. sąmonė; 4. ūpas’. Pirmasis žodis, kaip sakyta, yra naujas, onomatopėjinės kilmės, o antrasis galėtų būti paveldėtas iš senesnių laikų. Tokią prielaidą leistų daryti bendrašaknės indų-iranėnų ir galbūt kitų ide. kalbų paralelės. Iš jų pirmiausia minėtini tokie artimos reikšmės daiktavardžiai kaip ved. *āma-* ‘jėga’, av. subst. *ama-* (masc.) ‘jėga; vyro seksualinė potencija’ (Yasna 8.14); ‘puolamoji galia, puolimo impulsas’ (Yasna 9.17, 27; Yašt 14.45); ‘galios (potencijos) dievybė’ (Yašt 14.44), plg. adj. *ama-* ‘stiprus, tvirtas’ (H. Reichelt Avestisches Elementarbuch, 1909, 420); s. i. *āma*⁴ (masc.) ‘spaudimas; veržimasis; veržlumas; baimė’ (< i.-iran. **ama-* ‘jėga’, žr. M. Mayrhofer Kurzgefaßtes etym. Wört. des Altindischen, I, 1956, 43) ir galbūt toch. A, B *art/ārt* ‘mylėti, girti, garbinti’ (W. Schulze Tocharische Grammatik, 1931, 422) < (?) **am-rt* (progresyvinė asimiliacija; *ā* dėl kompensacinio pailginimo) < ide. **h₂em-* ‘galėti; būti tvirtam, pajėgiam; sugėbėti’⁵.

⁴ Šį s.i. daiktavardį E. Fraenkeli (p. 517) pasitelkia etimologizuodamas lie. *ómytis* ‘išdykauoti, šėlti’ (remiamasi Bezenbergerio nuomone), kuris gali turėti ryšį su *āmas* ‘žadas; jėgos’.

⁵ Galbūt su šia šaknimi sietinas ir lo. *amō* 1 ‘mylėti; būti palankiam, dėkingam; būti patenkinam; būti susijusiam; būti linkusiam (ką nors daryti)’ (Ch. T. Lewis A Latin Dict., 1998, 107), kuris iki šiol traktuojamas kaip ‘alvortas’ < **ama* ‘švelnus vaiko kreipimasis į motiną’ (A. Walde Lat. etym. Wört., 1910, 36; Pokorny 36) ir net siejamas su adv. s. i. *amā* ‘namie’, *amāt* ‘iš namų; iš čia’, subst. *amātya-* ‘patarėjas, ministras’ (Walde ibd.; tokią hipotezę sunku pagrįsti semantiškai), lo. *amoenus* ‘puikus, malonus’ (tiesa, Walde, Op. cit. 36, pritaria Brugmannui, kad minėtas būdvardis lotynų pasiskolintas iš graikų kalbos, plg. gr. *ἀμείνων* ‘geresnis’ < **ἀμεινος*). Tokį aiškinimą sunku pagrįsti morfologiškai, mat lo. *amō* < **amā-ō* < **amāō* (pirmasis iš dviejų paveldėtųjų ilgujų balsių sutrumpėjo, žr. Ph. Baldi The Foundations of Latin, 1999, 258, 232 t.) galėtų būti

I š v a d o s.

1. Lie. *āmas*, be LKŽ minimų reikšmių 'žadas, balsas; šuo', gali reikšti ir 'jėgos, galia, stiprumas, pajėgumas; sąmonė; ūpas'.

2. Žodynininkai į vieną lizdą sudėjo du skirtingus daiktavardžius-homonimus: onomatopėjinės kilmės *āmas* 'šuo' ir daugiareikšmį *āmas* '1. žadas, balsas; 2. jėgos, galia, stiprumas, pajėgumas; 3. sąmonė; 4. ūpas'.

3. Lie. *āmas* '1. žadas, balsas; 2. jėgos t.t.' tirtinas toliau, tikslinant jo reikšmes, paplitimą ir aiškinantis galimą jo ryšį su ved. *āma-* 'jėga', av. *ama-* m. 'jėga; vyro seksualinė potencija'; 'puolamoji galia, puolimo impulsas'; s. i. *āma-* m. 'spaudimas; veržimasis; veržlumas; baimė' ir kt.

CONCERNING LITH. *āmas*

Summary

On the basis of the data collected from LKŽ (Dictionary of the Lithuanian Language including card index) and from the Corpus of present day Lithuanian compiled at Vytautas Magnus University (<http://donelaitis.vdu.lt>) the following conclusions can be drawn:

1. Lith. *āmas* is characterized not only by the meanings 'voice, speech and dog' (cf. LKŽ), but by the meanings 'strength', 'consciousness etc.', as well.
2. There seem to be two homonymous nouns: 1. *āmas* 'dog', which is to be regarded as an onomatopoeic noun, and 2. *āmas* 'voice, speech; strength; consciousness, etc.' which is to be treated as a polysemous noun.
3. Lith. 2. *āmas* 'voice, speech; strength; consciousness, etc.' is to be analysed proceeding from possible parallels in Indo-Iranian and probably other I.-E. languages.

kildinamas iš n. collect. lo. **āmā* 'tai, kas daro žmogų galingą (pajėgų)', šalia kurio galėjo egzistuoti n. abstrct. **āmā-* 'jėga, galia' < praide. **h₂em-* 'būti pajėgiam'. Vis dėlto patikimiau būtų spėti, kad lo. *amō*, *-āre* 'mylėti' traktuotinas kaip homonimas su s. lo. *am(m)a* 'pelėda' [pasak Kellero (Volksetym. 180), ši reikšmė kilo iš pašaipaus 'močiutės' kreipinio (cit. iš Walde Op. cit. 35)] < 'lalvorto' ide. **am(m)a*, *amī* 'mama' (Pokorny 36), iš kurių vestini ir su lo. *amāre* lygintini gimnystės terminai lo. **amma* 'mama', *amita* 'tėvo sesuo' ir kt.